

בין בתורתו יהגה לכלים שבורים

למדנות והגות

יצירתו וחדשנותו של הרב שג"ר באו לידי ביטוי בשני תחומים הנראים לכאורה נפרדים. האחד הוא התחום של לימוד הגמרא וההלכה והשני הוא התחום של ההגות והפילוסופיה. ספריו אהבוך עד מות¹ ובתורתו יהגה² מהווים דוגמה ליצירתו בתחום התלמודי, וספריו כלים שבורים³ או ספר הדרשות פניך אבקש⁴ מהווים דוגמה ליצירתו בתחום ההגותי. גם בקובץ מאמריו נהלך ברג"ש⁵ שיצא במלאת שנה להסתלקותו, הבחינו העורכים בין שני התחומים, ולפיכך נקרא השער הראשון 'עיוני גמרא', ואילו השערים השני והשלישי נקראים בשמות: 'מחשבה' ו'חסידות'. הרב שג"ר היה יוצר פורה, מעמיק וחדשן בשני התחומים, וכבר נכתב לא מעט על תרומתו הייחודית בכל אחד מהם. בשורות הבאות ברצוני לדון בשאלה, אם יש קשר בין שני העולמות של תורתו, עולם הגמרא ועולם המחשבה. אין צריך לומר, שהרב שג"ר השתמש במקורות תלמודיים כאשר עסק בשאלות הגות, ומאידך גיסא, פרשנותו התלמודית נזקקה לרעיונות הגותיים. השאלה היא, אם זיקה זאת נובעת באופן טבעי מהנוכחות והשכנות של שני העולמות בלבו ובדעתו של חכם אחד, או שמא יש קשר מהותי בין גישתו של הרב ללימוד הגמרא לבין גישתו של הרב בתחום ההגות, ויש לראות בהן שני פנים של יצירה אחת.

דומה שיש לפרק כל אחד מן התחומים הללו לשתי רמות דיון, המתודולוגיה והמהות. בשל המודעות הבהירה של הרב לעשייתו, הרפלקסיה המתמדת והבחינה העצמית, הוא הקדיש בכתביו לא מעט מקום לשאלות מתודולוגיות הן מטה-תלמודיות הן מטה-פילוסופיות. הרב לא הסתפק בהצגת התוכן של הסוגיה וחיידושו בה או בהצעת הרעיון הפילוסופי והחסידי כמות שהוא. לעתים קרובות טרח וביאר בשיעור עצמו, במאמר, או לכל הפחות בשיעורי מבוא וביעורי סיכום – מה צורת החשיבה שהובילה אותו אל דרך הלימוד ופיתוח הרעיונות שהציע. משום כך, יש לבחון לא רק את הזיקה בין הנושאים ברמת העניין הפרטי, אלא גם בשאלות המתודולוגיות הכוללות. לדוגמה,

1. אפרתה תשס"ד.
2. אפרתה תשס"ט.
3. אפרתה תשס"ד.
4. אפרתה תשס"ח – שיחות משנת תשמ"ב !
5. אפרתה תשס"ח.

אפשר להצביע על כך שהדיון של הרב בסוגיית 'מסירות נפש על קידוש השם' ו'ייהרג ובל יעבור' כרוך בזיקה עמוקה לדיוניו בשאלת המוות. קשר זה מופיע כהנחת יסוד פשוטה באהבוך עד מוות (עמ' 15-17, 133-146). אולם יש לדון מעבר לכך גם בזיקות המתודולוגיות הכוללות, כגון: האם המקום שייחס ל'פילוסופית הלשון של ויטגנשטיין' בדיונו ההגותי בשאלות אמונה וכפירה אצל האדמו"ר החב"ד⁶, משמעותי גם לפרשנותו התלמודית.

השפעת ההגות על הלמדנות

דומני, שגם מבלי לבדוק את דבריו של הרב שג"ר לעצמם, ניתן להניח אפריורית קיומה של זיקה משמעותית בין חידוש ומהפכה של חכם או אסכולה בכתיבתם ההגותית לבין חידוש ומהפכה שחוללו בכתיבה ובחשיבה התלמודית. אפשר להצביע על קיומה של התופעה מאז ראשית ימי קיומה של פרשנות תלמודית וכתיבה הגותית בישראל. כך לדוגמה, רבנו סעדיה גאון היה מן הראשונים אחרי ימי המקרא וחז"ל שערכו את 'מחשבת ישראל' על פי נושאים מסודרים, בעשרת המאמרים של ספר האמונות והדעות. לפני רס"ג לא היה שום חיבור שעסק באופן שיטתי ומגובש בשאלות האמונה במציאות ה', ההשגחה, הגמול, תורה מן השמים, כפרקים אוטונומיים, יחידות עצמאיות הדורשות הצגה שיטתית של הנושא מהחל ועד כלה. בד בבד, רס"ג היה גם מגדולי מחברי המונוגרפיות ההלכתיות בתקופת הגאונים. הווי אומר, השיטה של ריכוז החומר החז"לי וסידורו על פי נושאים באופן שיטתי, ולא על פי סדר הופעתו במקורות חז"ל, מופיעה אצלו גם בתחום התלמודי וגם בתחום ההגותי. הגורם המשותף לשיטת הסידור הזאת זוקק בירור לעצמו, וקרוב לוודאי שהוא קשור להיחשפותו של רס"ג לחיבורי הפילוסופיה והמדעים היווניים והערביים, הסדורים והמגובשים.⁷

אצל הרמב"ם אפשר להצביע גם על תופעות נוספות, מלבד פיתוחה של שיטת הארגון והסידור שמימי רס"ג והבאתה לשיא עיצובה וגיבושה. לדוגמה: השימוש הנרחב שלו בטעמים רציונליים למצוות. הדבר מצוי גם במורה נבוכים וגם במשנה תורה, וכבר עסקו בו הוגים ומפרשים. ספר המדע של הרמב"ם בתחילתו של משנה תורה, וספר מלכים בסופו, מדגימים יפה את הזיקה ההדוקה בין הגות להלכה ופרשנות תלמודית במשנתו של הרמב"ם.⁸ בתקופה מאוחרת יותר ניתן להצביע על התפתחות שיטת העיון בלמדנות התלמודית בספרד, לקראת סוף ימי הביניים. דניאל בויארין הראה את הזיקה שבין שיטת הלימוד הזאת לבין השיטה הפילוסופית ששלטה בימים ההם בכיפה בהגות חכמי ספרד: 'דרך העיון'.⁹

6. בתוך: מ' הלברטל ואחרים (עורכים), על האמונה, ירושלים תשס"ה, עמ' 365-387.

7. י"י גוטמן, הפילוסופיה של היהדות, ירושלים תשי"א, עמ' 62 ואילך.

8. טברסקי, מבוא למשנה תורה לרמב"ם, ירושלים תשנ"א.

9. ד' בויארין, העיון הספרדי, ירושלים תשמ"ט.

לעתים הזיקות פחות ברורות. שיטת הלימוד של בעלי התוספות אינה קשורה באופן ישיר לפילוסופיה הדתית של יהדות אשכנז – אם אפשר לדבר כל עיקר על 'פילוסופיה דתית' באשכנז בתקופה ההיא. אולם היא הנותנת: דרכי הלימוד והחשיבה של יהודי צפון אירופה בתקופה הנוצרית התפרשו כקשורות לצורת המחשבה של הסכולסטיקאים הנוצרים.¹⁰ דרך הלימוד הזאת התפשטה לכוון פרובנס וצפון ספרד: גרונה של רבנו יונה ורמב"ן, וברצלונה של הרשב"א. לעומת זאת, בספרד המוסלמית ובצפון אפריקה ארך זמן רב עד ששיטת הלימוד של בעלי התוספות ירשה את מקומה של שיטת הלימוד הגאונית-ספרדית המסורתית. אפשר להצביע על מתאם גבוה בין ירידת קרנה של הפילוסופיה לבין עליית דרך הלימוד של בעלי התוספות.¹¹

נבחן עתה מספר דוגמות מן העת החדשה. עליית ה'למדנות הליטאית', המזוהה יותר מכול עם ר' חיים מבריסק והנחשבת על ידי חוקרים לדרך הלימוד ה'אנליטית', התרחשה במקביל להיחשפותה של יהדות ליטא להשכלה ולמודרנה.¹² מי שניתח יפה את הקשרים שבין שני העולמות הללו, ליטא הלמדנית וליטא המשכילית, אף שלא עשה זאת מתוך כוונה שכזאת, הוא הרי"ד סולובייצ'יק במאמרו 'איש ההלכה' ובחיבורו האנגלי על המחשבה האנליטית.¹³ הרי"ד עצמו מהווה דוגמה מרשימה של זיקה בין הלכה להגות, הן בגופי יצירתו, כמו בספר ההגות שלו על התשובה המבוסס על ניתוחים למדניים במשנה תורה לרמב"ם, הן בספר הלמדנות שלו שעורים לזכר אבא מארי, המציע הסברים רעיוניים-פילוסופיים כפרשנות לסוגיות למדניות קלאסיות.

הראי"ה קוק ביקש לחולל תחייה בדרך לימוד התורה והגמרא, והתווה את קווי הפעולה בכמה מסלולים. חיבור עין אי"ה כפרשנות לאגדה ופיתוח הערך של חיבור הלכה ואגדה; 'יצירת' הלכה ברורה ו'בירור' הלכה' כדרך ללימוד בהיר ופשטני המתאים לצורכי הדור ודרכי החשיבה המודרניות. כל המהלכים הללו באו בצד פיתוח נרחב של הרעיונות והאידאות המצדיקות אותם כחלק ממפעל התחייה הרוחנית, בהגות ומעשה, בלמדנות ובפסיקה של הראי"ה קוק.¹⁴

מחוץ לכותלי עולם הישיבות המסורתי, אפשר להצביע גם על התופעה של 'חכמת ישראל', הלימוד הביקורתי-מדעי של מקצועות היהדות, כמערכת שלובה של הגות דתית

10. א"א אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תש"מ⁴, ח"ב פרק י"ד; י"מ תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד, חלק שני, ירושלים תש"ס, עמ' 99-101.

11. תא-שמע (לעיל, הערה 10), פרק א: ספרד, עמ' 18-19.

12. C. Saiman, 'Legal theology: the turn to conceptualism in nineteenth-century Jewish Law', *Journal of Law and Religion* 21,1, 2005-2006, pp. 39-100.

13. הרי"ד סולובייצ'יק, 'איש ההלכה', איש ההלכה – גלוי ונסתר, ירושלים תשל"ט, עמ' 11-113; Rabbi Joseph B. Soloveitchik, *The Halakhic Mind: An Essay on Jewish Tradition and Modern Thought*, New York-London 1986.

14. מ' הרשקוביץ, תורת ארץ ישראל, הוראת התלמוד במשנת הראי"ה: הגות חזון ומעשה, נחלים תשס"ז.

(או אנטי-דתית), דרך לימוד בפילוסופיה ודרך לימוד ומחקר בפרשנות הספרות הרבנית והתלמודית.¹⁵

הקריאה הנוקבת לכנות

נשוב עתה לרב שג"ר.

התביעה העיקרית של הרב שג"ר בתחום ההגות ובתחום הלמדנות גם יחד היא בעיניי התביעה לכנות. לעתים, מתוך ישרות 'קוצקאית' נוקבת, חריפה ומרה, ולפעמים מתוך קריאה לחיוניות והתלהבות דתית ערנית, שניחוחות 'ברסלביים' נודפים הימנה. בעולם החב"די מצא הרב שג"ר משען לתביעתו לעמקות מחשבה, הסברה רחבה ומפורטת של רעיונות הגותיים מורכבים, שנתפסו כסודות קבליים עד שבאו ההוגים החב"דיים והלבישו אותם בפרשנות פסיכולוגית ופילוסופית, בלשון שאינה לשון הצופן הקבלי.¹⁶

את הדרישה לקריאה ישרה וביקורתית, ערנית ומשמעותית, מובנת ומפורשת בלשון פשוטה ונטולת מליצות וקלישאות, הפנה הרב גם לעוסקים בהגות וגם לעוסקים בתלמוד. מתוך כך, הוא דחה את החשיבה הדוגמטית ודרכי הלימוד הישנות, המבוססות לדעתו (כמו גם לדעת הרב קוק ואחרים) על היעדר מקוריות בחשיבה. מקוריות, לאו דווקא במובן של חדשנות יוצרת, אלא במובן של שיבה אל המקור, אל ההבנה הבסיסית של האדם את עצמו ואת עולמו.¹⁷

במובן הזה, הדיון על המוות בפילוסופיה של הרב שג"ר ובלמדנותו הוא אותו דיון – הדיון על 'מה המוות אומר לי' ומה החכם המדבר על המוות מתכוון לומר על משמעותו של המוות. השאלה אם החכם מביע את דעתו על המוות בעברית רבנית או בגרמנית פילוסופית, במדרש הלכה תנאי או בדרשה חסידית מן המאה התשע עשרה, אינה עיקר. השפה והסוגה הלימודית הן השתקפויות שונות של אותן השגות יסודיות בנפש האדם ובטבע העולם, ולכן מבקש הרב בפירושו ובהרצאתו לחדור מבעד למעטפת של השפה והסגנון ולהגיע אל ליבת העניין, תודעת המוות ותפיסתו.

דוגמות רבות להנחה הזאת זרועות בכל חיבוריו של הרב: בדרשות המועדים (ראש השנה, פורים, פסח), בחיבוריו על נושאי אבן העזר, משפחה וזוגיות. השילוב בין למדנות, הלכה והגות, אינו זיקה 'שכונית' אלא חיבור 'מזגי', הנובע תמיד מהחיפוש אחרי השורש הפנימי של הדברים. ככל שיוסיפו וייעצו לאור עוד מחיבוריו ושיעוריו, כך

15. ח' גפני, פשוטה של משנה – עיונים בחקר ספרות חז"ל בעת החדשה, ירושלים תש"ע.

16. עיינו בדברי ר"י דרייפוס במבוא לנהלך ברג"ש, עמ' יח-יט, שם כרך את עיסוקו של רשג"ר במשנת חב"ד בהקשר של הגות פוסט-מודרנית ופילוסופיית הלשון. אבל ראו שימושו בכתבי האדמו"ר הזקן בדרשות משנות התשעים: בתוך זכרון ליום ראשון, אפרתה תשס"ז, עמ' 45, ובמבוא הקצר של הרב שג"ר עצמו לפור הוא הגורל, אפרתה תשס"ב, עמ' 7-10.

17. מתודה ומוטיבציה, בתוך: נהלך ברג"ש (לעיל, הערה 5), עמ' 59-70 ובהרחבה בבתורתו יהגה, בפרקי הביקורת (או לפחות – אי-ההתאמה לדורנו) על דרכי הלימוד בישיבות ליטא, עמ' 46-148.

תתברר הזיקה הזאת יותר ויותר. באופן עקרוני, חיווה הרב דעתו על כך בכמה מקומות. במאמרו 'מתודה ומוטיבציה וענין',¹⁸ ובכלים שבורים. במאמר ובספר שנכתבו על הלימוד והלמדנות התלמודית הסביר את עמדתו ביחס למקומה של הפילוסופיה, ובספר שנכתב על ההגות הפוסט-מודרנית, הסביר גם את עמדתו ביחס ללמדנות.

מודרנה ופוסט-מודרנה בלמדנות הרשג"רית

את המודרניות ייחס הרב שג"ר בדרך כלל לציונות הדתית. היא נחשבת לתנועה 'מודרנית' במובן זה שהיא תנועה אידאולוגית, בעלת משנה סדורה, החפצה לתקן עולם על פי דרכה. תופעה אופיינית לאידאולוגיות המודרניות הגדולות למיניהן: סוציאליזם, קפיטליזם, ליברליזם, פמיניזם, וכיוצא באלה. למדנות ציונית מודרנית, לדברי הרב, לא יכולה להתקיים באופן האיזוטרי והאסקפיסטי שבו למדים בעולם החרדי. הציונות הדתית דורשת חיבור בין התורה לחיים, ולכן מבקשת לה מסילות בלימוד שהן מעשיות יותר: לימוד הלכה למעשה, לימוד אגדה כהגות מעשית. הרב שג"ר עצמו נטה בשיעוריו ובכתיבתו הלמדנית לחשיבה מודרנית שכזאת, במיוחד בתקופתו הראשונה, בימי ישיבת הכותל, שבה היה עצמו קרוב יותר אצל ההגות הציונית-דתית והמחשבה המודרנית.¹⁹ מאוחר יותר, בתקופת 'בית מורשה', נטה הרב יותר לשילוב עם עולם המחקר האקדמי והצדיק את דרך הלימוד המשלבת מחקר כמתאימה לאופיו של הצעיר הדתי-לאומי.²⁰

בשלב המאוחר יותר, ימי 'ישיבת שיח', נטה הרב בהגותו לעולם פוסט-מודרני ומצא בו תקווה גדולה. זו באה בצד אכזבה ואולי גם ייאוש מסוים מן הסיכויים של האידאולוגיה הציונית-דתית הקלסית להצליח כדרך חינוכית וכדרך הנהגה ציבורית. האימוץ של רעיונות פוסט-מודרניים לתוך המחשבה הדתית השפיע גם על המתודה וגם על התכנים של הפרשנות התלמודית.²¹ נראה, שבתקופה הזאת נטה הרב להציע בפרשנותו התלמודית קווים יותר פתוחים ופחות מגובשים לכיוון של הכרעה הלכתית וערכית. כמו כן, פניו נטו יותר אל הפרט ועולמו, ומשכך גם אל ריבוי העולמות כריבוי הפרטים, וויתור על גיבוש משנה אידאולוגית הצומחת מן הסוגיות.²² כך גם בתפיסת העל, בשאלות המטה-למדניות. לשם מה לומדים? מה התועלת של הלימוד? מה תרומתו

18. בתורתו יהגה (לעיל, הערה 2), עמ' 38.

19. רשימת שיעורים מן התקופה הזאת מצויה ברשימה הביבליוגרפית שבסוף נהלך ברג"ש (לעיל, הערה 5). הלך הרוח הזה ניכר מאוד בדרשות של שנת תשמ"ב, שנלקטו בפניך אבקש (לעיל, הערה 4).

20. כך כתב במסקנת 'מתודה ומוטיבציה', בתורתו יהגה (לעיל, הערה 2), עמ' 149-180, 193-256. ועיינו גם במבוא העורך, זוהר מאור, לבתורתו יהגה.

21. עיינו בפרק 'לימוד גמרא בסביבה פוסט-מודרנית', בתורתו יהגה (לעיל, הערה 2), עמ' 181. ובכלים שבורים (לעיל, הערה 3), עמ' 29-44.

22. לביקורת על מצבה של הציונות הדתית והנטייה לפתרון המשבר תוך היזקקות לעולם פוסט-מודרני, הוקדש חלק ב של כלים שבורים (לעיל, הערה 3). בהקשר זה יש לקרוא גם את שני המאמרים על לימוד תורה לנשים והקול הנשי בלימוד תורה, שבקובץ שני המאורות, אפרתה תשס"ז.

הדתית של לימוד תורה? נראה שהתנועה היא מכיוון של רכישת ידע ובירור אמיתות ורעיונות לכיוון של רכישת כלים לבירור פנימי ועיצוב אישי-אישיותי. קווי יסוד אלו מצריכים מחקר מפורט הרבה יותר. המחקר חייב יהיה לבחון במקביל שיעורים וכתיבה של הרב מתקופות שונות, ולבחון את עמדותיו העקרוניות ומימושיהן בלימוד המעשי, במדגם רחב של נושאי לימוד, בהגות ובתלמוד. לשם ביסוסו של מחקר כזה בסס היטב, יש להשתמש בחומרים הרבים שנשתיירו מתורת הרב, והמה בכתובים או בקלטות. המאמר הנוכחי הוא מעין 'הצעת מחקר' או קריאת כיוון למסלול חקירה שנראה פורה ומבטיח במיוחד.